

यशवंतराव मोहिते यांचे सहकार चळवळीतील योगदान

सतोषकुमार कुंभार

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना : श्री.यशवंतराव मोहिते यांचे सहकार चळवळीचा विकासात त्यांचे योगदान उल्लेखनीय आहे. साखर कारखानदारी व साखर उद्योग यासंबंधी त्यांचा मोठा अभ्यास होता. त्यांनी सहकार चळवळीला योग्य दिशा देण्यासाठी “सहकारी चळवळीची पुनर्रचना” हा ग्रंथ लिहिला. सहकारी चळवळीचे पुनर्जीवन केले त्याबाबत महाराष्ट्रभर प्रचंड जागृती केली. शेतकरी कामगार पक्षाच्या वतीने सन १९५२ साली आमदार म्हणून निवडून आले. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मिती नंतर तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री.यशवंतराव चव्हाण यांनी श्री.यशवंतराव मोहिते यांना काँग्रेस पक्षात आणले व त्यांचा सन्मान हि केला. त्यांनी सरकारमध्ये उपमंत्री, कृषी उपमंत्री, गृह निर्माण आणि परिवहन मंत्री, सहकारमंत्री, अर्थमंत्री अशी महत्त्वाच्या खात्यांची जबाबदारी संभाळली. यावेळी त्यांनी सहकाराला महत्व दिले व या सहकाराच्या माध्यमातून गरीब, शेतकरी, कष्टकरी, शेतमजूर व कामगार यांना त्यांच्या कामाचा योग्य मोबदला मिळाला पाहिजे अशी आग्रही भूमिका मांडली व त्या पद्धतीने त्यांनी कार्यप्रणाली राबवली. त्यांनी सार्वजनिक वितरण व्यवस्था त्यांनी सहकारात आणण्याचा प्रयत्न केला. श्री.यशवंतराव मोहिते यांनी महाराष्ट्रातील साखर उद्योगासंबंधी महत्त्वाचे कार्य केले. याशिवाय दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, वराहपालन, हातमाग मंडळाची स्थापना केली व वस्त्रोद्योगास चालना वगैरे उपक्रम सहकारी तत्त्वावर राबवून महाराष्ट्रात सहकार चळवळीला चालना दिले तसेच त्याला शासनातर्फे चालना प्राप्त करून दिली.

उद्देश : १.यशवंतराव मोहिते यांचे सहकार चळवळीतील विकासातील कार्य अभ्यासने

२.महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीला यशवंतराव मोहिते यांचे योगदान अभ्यासने

सहकार चळवळ व यशवंतराव मोहिते : महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ विसाव्या शतकाच्या सुरुवात झाली. सुरुवातीला वैकुंठलाल मेहता, धनंजय रामचंद्र गाडगीळ, सहकार महर्षी विठ्ठलराव विखे-पाटील यासारख्या नेत्यांनी राज्यातील सहकारी चळवळीचा पाया घातला. यातून सहकारी चळवळ निश्चितपणे वाढली आहे. ग्रामीण आणि शहरी दुर्बल घटकांना तिने निश्चितपणे सहाय्य करून त्यांचे जीवन थोड्याफार प्रमाणात सुसह्य केले आहे. समाजाची आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिक परिस्थिती जस जशी बदलत गेली तशी सहकार चळवळीला काही मोडकळीस येऊ लागली. या चळवळीला मरगळ आली होती. त्यावेळी सहकारी क्षेत्रात खंबीर नेतृत्व आणि धडाडीने पाऊल टाकणाऱ्या समर्थ व्यक्तीची गरज वाटू लागली होती. यावेळी श्री.यशवंतराव मोहिते यांनी सहकारी चळवळ काही कारणामुळे मोडकळीस आली होती. ती उर्जितावस्थेस आणून पायावर उभी राहण्यास, साकार करण्यास प्रयत्न करण्यात आला.

यशवंतराव मोहिते यांनी सहकार चळवळी विषयी दोष दूर करण्यासाठी त्यांनी एप्रिल १९७० मध्ये श्रुतेपत्रिका काढली. या श्रुतेपत्रिकामध्ये सहकार विभागाच्या व सहकार चळवळीच्या पुनर्रचनेसंदर्भात विचार मांडला. यात त्यांनी महाराष्ट्राच्या सहकारी चळवळीतील सत्य घडामोडी, दुर्बल कार्यवाही, सदोष पद्धतीचे सविस्तर विवेचन केले. यानुसार स्वतंत्र साखर संचालनालय आणि वस्त्रोद्योग संचालनालय आस्तित्वात आले. १९७५ मध्ये सहकार न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली. १९७७ मध्ये दग्धसंस्था दुग्धविकास विभागाकडे हस्तांतरित करण्यात आल्या. यशवंतराव मोहिते यांनी सहकारी चळवळीची पुनर्रचना करण्यासाठी प्रामुख्याने १) पीक उत्पादनासाठी पुरेसा कर्ज पुरवठा करणाऱ्या तालुका बँका स्थापन करणे. २) उत्पादकाला त्याच्या मालाचा योग्य मोबदला मिळवून देणे व पीक कर्जाची वसुली करणे. हया गोष्टी साध्य होण्यासाठी सहकारी खरेदी विक्री संस्थांची स्थापना करणे. ३) कृषि औद्योगिक समाज व्यवस्थेचा पाया घालण्याची जबाबदारी औद्योगिक सहकारी बँकावर टाकणे.सहकारी चळवळीच्या अशा पद्धतीने पुर्तता व पुर्नरूजीवन करण्यास सुरुवात केली. मोहिते यांनी उत्पादकाभिमुख पतपुरवठा, पतपुरवठ्याची खरेदी विक्रीशी सांगड, शेतकरी प्रधान उद्योग धंद्याच्या गरजा भागविण्याची जिल्हा बँकावर टाकलेली जबाबदारी, कडधान्ये, भुईमुग आणि कापड यांच्या व्यापाराचे सहकारीकरण, उच्च तांत्रिक सहकारी संस्थांच्या बाबतीत आपल्या कार्याचे हस्तांतर आणि शेवटी लहान जमीन धारक, भूमिहीन मजूर आणि जंगल कामगार यांना सुरक्षित योजनेत सामील करून घेऊन त्यांना पुरेसा रोजगार पुरवणे □गोष्टी करताना सहकारी चळवळीला समाजवादी तत्त्वाजवळ घेऊन जावे ही श्री. यशवंतराव मोहिते यांची सहकाराचे पुनरूज्जीवनानामागे भूमिका होती. साखर कारखान्यांचे सहकारीकरण होण्यासाठी श्री.यशवंतराव मोहिते यांनी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न केले. त्यांनी वेळोवेळी

खाजगी कारखान्याचे दोष पुढे करून व्यापार उपाययोजनाही सुचविल्या होत्या. खाजगी साखर कारखान्यांच्या दोषामध्ये प्रामुख्याने ऊस विकासाकडे दुर्लक्ष, खाजगी साखर कारखान्यांच्या परिसरात झालेल्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक परिस्थितीकडेही दुर्लक्ष केल्याचे दिसते. अनेक खाजगी कारखान्यात ऊसाचे वजन करण्याची व्यवस्था अयोग्य स्वरूपाची आहे. तसेच नोंदणी ही अव्यवस्थित आहे, याशिवाय उत्पादकांनी ऊसाचे वजन व साखरेचा उतारा याची साखर कारखान्यांनी नोंद करून ठेवलेल्या आकड्याबाबत शंका व्यक्त केली आहे. खाजगी कारखाने हे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना ऊसाची वेळेवर किंमत देत नाहीत. आणि साखर उद्योगाने मिळविलेल्या नफ्यातही शेतकऱ्यांना अपुरा वाटा देत आहेत. त्यामुळे हे सर्व दोष दूर केल्याशिवाय साखर उत्पादनात वाढ होणार नाही. हे दोष दूर करावयाचे असतील तर त्या कारखान्यांचे सहकारीकरण करणे आवश्यक आहे. असे श्री. यशवंतराव मोहिते यांना वाटत होते.

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीतील कार्य

१. साखर कारखान्याची संख्या वाढल्याने त्यांच्यात समन्वय निर्माण करण्यासाठी साखरसंचालनाची निर्मिती करण्यात आली.
२. साखर कारखान्याच्या भांडवलाच्या निर्मितीसाठी साखरउद्योग विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आले.
३. कृष्णा सहकारी साखर कारखाना लि. रेठरे बुद्रकची निर्मिती करून त्यांचा विकास केला.
४. कापूस एकाधिकार योजनाबाबत प्रोत्साहन दिले व त्याची अंमलबजावणीसाठी प्रयत्न केले.
५. सहकार क्षेत्रातील दुध व्यवसायाची पुनर्रचना केली. त्या व्यवसायाच्या विकासासाठी त्यांनी मार्गदर्शन केले. त्यांनी शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून याकडे अधिक लक्ष दिले. त्याच्या वितरण व्यवस्थेत सुधारणा केली व शेतकऱ्यांना या सहकारी दुध संस्थांच्या माध्यमातून योग्य मोबदला मिळेल याची तरतूद करण्याचा प्रयत्न केला.
६. यशवंतराव मोहिते यांनी शेती विकासाचा एक प्रयत्न म्हणून सहकारी शेतीकडे लक्ष देणे जरूरीचे आहे. त्यासाठी सहकारी शेती संदर्भात शासनाचे जे धोरण होते ते सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवावे या उद्देशाने विचार मांडले आहेत. त्याचा प्रचार करून लोकांना त्याचे महत्त्व समजावे आणि लोकांनी सहकारी शेतीला पाठिंबा द्यावा. जर सर्वत्र सहकारी शेतीचा प्रयोग अमलात आणला तर महाराष्ट्र हा शेती उत्पादनात अग्रेसर होईल त्यामुळे त्यांनी प्रयत्न करून ही योजना यशस्वी होण्यासाठी मोठया प्रमाणावर प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.
७. विपणन क्षेत्राची निर्मिती करून त्याला सक्षम बनवले.
८. यशवंतराव मोहिते यांनी सहकारी चळवळीतील व संस्था कार्यक्षम बनवण्यासाठी यातील गैरप्रकार टाळण्यासाठी फिरते पथक, पोलीस दल, राज्य सहकारी लेख समितीची स्थापना केली. याद्वारे त्यांनी कार्य केले. यशवंतराव मोहिते यांनी सहकार चळवळीच्या विकासासाठी कार्य केलेले दिसते. तसेच यशवंतराव मोहिते यांनी महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ योग्य पद्धतीने चालावी यासाठी प्रस्ताव मांडले आहेत. “त्यामध्ये त्यांनी सहकारी संस्थांच्या नोंदणीमध्ये सहकारी तत्वाचे पालन करणे गरजेचे आहे. याशिवाय काही संस्थांचे पशुसंवर्धन खाते, मत्स्यपालन खाते, शेती खाते व उद्योग खाते अशा प्रकारच्या तांत्रिक खात्याकडे हस्तांतर करण्यात यांनी मोलाचे योगदान दिले आहे.

सारांश: यशवंतराव मोहिते यांनी सहकार क्षेत्रात कार्य करीत असताना महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी केलेले कार्य महत्त्वपूर्ण होते. त्यामुळे सहकार क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण बदल घडून आला होता महाराष्ट्र राज्य सहकारी साखर कारखाना संघ मर्यादित याबाबत त्यांनी मांडलेल्या विचारामुळे मोठया प्रमाणावर प्रगती केलेली दिसून येते. त्यांनी साखर उद्योग विकास महामंडळाची व साखर संचालनालयाची स्थापना केली. तसेच कृष्णा सहकारी साखर कारखाना लि. रेठरे बुद्रकची स्थापना करून त्याबाबत ते कसे चालवावे याचा आदर्श घालून दिला. त्यांनी कापूस एकाधिकार योजन, शेतीला पूरक असणाऱ्या दुधव्यवसायात अनेक विपणन क्षेत्रात कार्यक्षमता निर्माण केली. तसेच मयूर सहकारी कुक्कुट पालन सोसायटी, शेतकरी शिक्षण प्रसार मंडळ, फिडमिल विभाग, कृष्णा सहकारी बँक, कृष्णा हॉस्पिटल व उपसा जलसिंचन योजना □ संस्थांची निर्मिती त्यांच्या प्रेरणेतून करण्यात आली. त्यांनी महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीला प्रोत्साहन व कार्यक्षमता निर्माण करून दिली.

- संदर्भसूची :** १. मोहिते यशवंतराव, महाराष्ट्र राज्य सहकारी वळवळ एक पुनर्यल्ल्यांकन, शास मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई,
 २. मोहिते यशवंतराव, सहकारी वळवळीचे भवितव्य, भारदे देसाई(संपा.), सहकारी वळवळ 'विचारयंथन, पुणे, १९९९
 ३. मोहिते यशवंतराव, महाराष्ट्रातील सहकारी वळवळ आणि युती शासनाचे धोरण, उघड झालेला छुपा अजेंडा, १९९८
 ४. मोहिते यशवंतराव, महाराष्ट्र राज्य सहकारी वळवळ एक पुनर्यल्ल्यांकन, १९७०